

HISTORISK TIDSKRIFT
(Sweden)

122:3 • 2002

Nationalism, religion och genus i konstruktionen av det moderna

Av Yvonne Maria Werner

Björn Hettne, Sverker Sörlin & Uffe Østergård, *Den Globala nationalismen. Nationalstatens historia och framtid*, SNS Förlag, Stockholm 1998. 463 s.

Peter van der Veer & Hartmut Lehmann (eds), *Nation and Religion. Perspectives on Europe and Asia*, Princeton University Press, Princeton 1999. 231 s.

Kjell Blücker, *The Church as Nation*. European University Studies, Series XXIII Theology, Vol. 697, Europäischer Verlag der Wissenschaften, Frankfurt/Main 2000. 363 s.

Pirjo Markkola (ed), *Gender and Vocation: Women, Religion and Social Change in the Nordic Countries, 1830–1940*, Finnish Literature Society, Helsinki 2000. 245 sidor.

Nationalismforskningen har haft högkonjunktur under hela 1990-talet, vilket resulterat i en oöverskådlig mängd studier på detta tema. I antologin *Den Globala nationalismen* har ekonomhistorikern Björn Hettne, historikern Uffe Østergård och idéhistorikern Sverker Sörlin gett sig i kast med uppgiften att ge en överblick över denna mångfald av forskningsresultat och samtidigt lämna sina egna bidrag till tolkningen av fenomenet nationalism i en historisk belysning och med ett globalt perspektiv. Boken är resultatet av ett lagarbete, men det framgår ändå klart vem som har skrivit vad. Här ger inte minst referenserna en tydlig vink. I en gemensam sammanfattning konstaterar författarna att nationalstaten tillhör de institutioner som är mest rotade i vårt medvetande, men att den på många håll befinner sig i en kris till följd av förstärkningen av subnationella identiteter, ekonomiska svårigheter, globaliseringstrender och en försvagning av civilsamhällets yttre ramar.

Bokens tre första kapitel, som författats av Hettne, handlar om de europeiska nationalstaternas uppkomst och utveckling, förhållandet mellan nationalstat och modernisering samt olika teorier om nationalism. Det är en vedertagen sanning att de europeiska nationalstaterna framgick ur de tidigare territorialstaterna och den europeiska säkerhetsordning som skapats genom

westfaliska freden 1648. Med utgångspunkt från nationsbyggnadsprocessens olikartade förutsättningar och förlopp i olika länder skiljer man mellan tre olika former av stater: statsnationer, nationsstater och imperiestater. Nationalstaten kan ses som ett politiskt projekt med syfte att homogenisera befolkningen och ge statsbildningen ifråga en nationell karaktär. Men nationalstaten kan också vara en statsbildning för en viss etnisk grupp, vars kultur då kommer att utgöra en norm för standardiseringen. Gemensamt för alla nationalstatsprojekt är, menar Hettne, den stora betydelse som tillmäts staten med dess maktmonopol och övergripande ansvar för medborgarnas välfärd.

Det har utvecklats många teorier om sambandet mellan nationalism och modernisering. Gemensamt för alla moderniseringsteorier är att de ställer ett så kallat traditionellt samhälle mot ett modernt för att förklara hur traditionella livsvärden och strukturer bryts ner och ersätts med "moderna". Dessa teorier har också tjänat som redskap för västvärldens utvecklingsarbete i tredje världen. Modernitetens kännetecken anses vara arbetsdelning, hög produktivitet, självförstärkande ekonomisk tillväxt, välfungerande statlig förvaltning, demokratisk styrelseform och likhet inför lagen. Bland de förklaringsmodeller som fått störst genomslag i nyare tid nämner Hettne Ernest Gellners funktionalistiska teori om nationalismen som en produkt av industrialisering och modernisering, Benedict Andersons teori om nationen som en föreställd gemenskap (imagined community) samt historikern Eric Hobsbawms teori om de uppfunna traditionerna som redskap för nationalism och modernisering. På 1990-talet fick nygamla civilisationsteorier stort genomslag, och forskare som Francis Fukuyama upphöjde den liberala västliga demokratin och dess underliggande värderingssystem till universell norm. Demokrati är enligt dessa teorier alltså inte möjlig i exempelvis muslimska länder. Hettne betecknar denna form av civilisationsanalys som naiv och okunnig.

Antologins kapitel IV och V har Østergård som huvudförfattare och behandlar de nationella homogeniseringsprocesserna och sambandet mellan välfärd, medborgarskap och nationalitet. Inledningsvis fastslås att den västliga moderniseringen historiskt sett sammanhänger med industrialisering och demokratisering och att den förutsatte existensen av nationella marknader, en beskyddande statsmakt och en "nationaliserad" befolkning. Begreppet nationalisering, vilket uppges ha använts första gången i Adolf Hitlers *Mein Kampf*, syftar på befolkningens kulturella homogenisering. De medel som användes – Østergård talar om homogeniseringsapparater – var framför allt

utbildningssystemet, den allmänna värnplikten, hälsovården och massmedia, som förmedlade normer, värderingar och förhållningssätt, kort sagt en nationell kultur. Denna nationaliserings- och socialiseringsprocess, där befolkningen omvandlades från undersåtar till medborgare, kulminerade i Västeuropa mellan 1948 och 1968. Mot denna bakgrund kan man tala om välfärdsstaten som nationalstatens högsta stadium och betrakta det övernationella samarbetet som en förlängning av den nationella politiken.

Intressant är den forskning om värnpliktens betydelse som här lyfts fram. Värnplikten kan ses både som ett redskap för och som ett resultat av nationaliseringsprocessen. I det enade, men federalt uppbyggda Tyskland organiserades värnplikten på regional basis, medan man i det enade Italien inte bara tog avstånd från tanken på en federal uppbyggnad av landet utan också motsatte sig denna princip inom försvaret. Man offrade därmed den militära effektivitet som ligger i solidaritet och förståelse på italieniseringsprocessens altare – med förödande resultat. En annan "homogeniseringsapparat" som kan visa sig kontraproduktiv, om strävan efter likriktning drivs för långt, är utbildningssystemet. Østergård pekar här på Danmark, där man löste konflikten mellan bönder och statsmakt genom en slags dubbel kultur, där staten erkände böndernas fria skolor och kyrkor. Därmed kunde bönderna försonas med den borgerligt liberala staten. Østergård nämner att detta lyckades mindre bra i Frankrike, där det fanns en utbredd skepsis i breda befolkningslager mot den ideologiskt liberala tredje republiken. Men han nämner inte varför. Här var det nämligen just statsmaktens alltför långtgående monopolsträvanden, inte minst på utbildningsområdet, som ledde till oförsonliga inre motsättningar, vars främsta uttryck var den öppna konfrontationen mellan den katolska kyrkan och staten.¹

Den socialdemokratiska välfärdsstaten kan ses som en fortsättning på det sena 1800-talets paternalistiska tradition. I Norden tillkommer också det lutherska arvet som en viktig förklaringsfaktor. Enligt Østergård är det just det lutherska arvet snarare än den demokratiserade socialismens tankegodt som skapat de nordiska välfärdsstrukturerna. Riktigt hur detta hänger samman får man dock ingen förklaring på, men väl en utförlig redogörelse för reformationen i Danmark. Kanske skall man se förklaringen i de gemensamma europeiska omsorgsideal som utvecklats ur den medeltida katolska socialläran. Detta samband lyfts fram, och Østergård framhåller också att

1. Jean-Pie Lapierre & Philippe Levillain, "Laïcication, union sacrée et apaisement", i Jacques Le Goff & René Rémond (eds), *Historie de la France religieuse*, Paris 1992, s 14–127.

den nordiska välfärdsmodellen inte är så unik som många nordbor tycks tro. I detta sammanhang nämns också de internationella konjunkturens betydelse för välfärdsutvecklingen och sambandet mellan välfärd och nationell identitet.

Kapitlen V till VIII har Sörlin som huvudförfattare. Här handlar det om nationernas minne och själ, blod och natur samt om globaliseringen. Nationalismen uppträder i form av kultur, som upprätthålls med hjälp av historiska minnesprocesser och som formas till en specifik ideologi. Om man skall förstå hur det nationella medvetandet skapats och spritts till folkmassorna måste man undersöka myterna och symbolerna. Dessa är resultat av historien, men skapar också historia. Sörlin urskiljer tre faser i den nationella symboliseringsprocessen: I den första fasen integreras befolkningen i nationalstaten, i den andra blir nationalismen en massrörelse och ett välfärdsprojekt och i den tredje har nationalismen blivit fullt förankrad i befolkningens medvetande och självuppfattning och utgör därmed en oomstridd utgångspunkt för den nationella politiken.

Nationernas kollektiva minne konstruerades och rekonstruerades med hjälp av historieskrivning, nationella monument, museer, minnesdagar, nationalparker, folkdräkter, nationalhymner och politiska liturgier. Så skapades kollektiva symbolsystem i territoriella medvetanderum. Resultatet av den officiella nationalismen i dess klassiska form blev en ny känsla av nationell gemenskap, livsmening och historisk kallelse. Nationen är, för att tala med Benedict Anderson, en föreställd gemenskap, men som sådan har den visat sig mycket seglivad och har trots den alltmer pluralistiska minneskonstruktionen fortfarande en stark folklig förankring. Sörlin tar också upp nationallandskapet, naturens monument och de geografiska kartornas betydelse för den nationella identiteten, och han ser kartan som "medvetanderummets mest kanoniserade instrument". Man kan här tala om en territoriell alfabetisering som gick hand i hand med den språkliga.

Nationalismen har idag dåligt rykte, vilket enligt Sörlin kan förklaras med att den förknippas med rasism, antisemitism och fascistisk expansionism. Rasismen hade sin grund i darwinismen och den nya evolutionära biologin, men kan liksom antisemitismen också föras tillbaka till upplysningen. Rasism och imperialism ingick en ideologisk symbios, och på många håll stiftades lagar för att säkra den egna folkstammens rasrenhet. I nationalsocialismen framträder, menar Sörlin, dessa biologistiska och rasmytologiska inslag särskilt tydligt. Sörlin tar även upp nationalismen i Asien, Afrika och Mellanöstern samt ursprungsbefolkningarnas situation. Han ser nationsbyggandet

utanför Europa som en produkt av motståndet mot kolonialismen, men också som en följd av att den europeiska nationalstatskonstruktionen vid tidpunkten för avkoloniseringen kommit att framstå som en universell modell.

Den globala nationalismen är en mycket välskriven, informationsrik och samtidigt lättläst bok, som sammanfattar de viktigaste trenderna inom detta viktiga forskningsfält men också bjuder på egna tolkningar, perspektiv och utblickar. Litteraturlistan är diger och vittnar om en internationell orientering, som inte inskränks till Norden och det anglosachsiska språkområdet utan också innefattar tysk och fransk forskning. Men jag saknar två viktiga perspektiv, vilka kan sammanfattas med begreppen religion och genus. I Østergårds del finns visserligen ett avsnitt om reformationen i Norden, men för övrigt lyser religionen med sin frånvaro. Detsamma gäller genusperspektivet. Frågan om kvinnans roll i den nationella identitetsbildningen tas bara upp i form av en i och för sig intressant analys av nationernas kvinnliga symbolgestalter. Men för övrigt får läsaren intrycket att nationaliseringsprocesserna uteslutande burits upp av män.

Religionens roll för skapandet av nationella identiteter är temat för antologin *Nation and Religion*, vilken behandlar nationaliseringsprocesserna i Europa och Asien under 1800- och 1900-talen.² Antologin, som är ett resultat av en konferens som hölls i Amsterdam 1995, innehåller en rad intressanta uppsatser. I en inledning vänder sig utgivarna Peter van der Veer och Hartmut Lehmann mot den i modern forskning gängse synen på nationalism och religion. Nationalismen anses vara en produkt av sekularisering och modernisering, medan religion betraktas som något som tillhör det förflutna och som när den manifesterar sig politiskt betecknas som fundamentalism och därmed som något i sig negativt. Denna dikotomi mellan nationalism och religion bygger, menar de, på en ideologiskt bestämd uppfattning av moderniseringsprocessen, där den västliga utvecklingen görs till norm och där man bortser från att religion inte är ett statiskt utan ett föränderligt fenomen som kan ta sig många olika uttryck.

2. Peter van der Veer, "The Moral State: Religion, Nation, and Empire in Victorian Britain and British India"; Hugh McLeod, "Protestantism and British National Identity, 1815–1945"; Susan Bayly, "Race in Britain and India"; Peter van Rooden, "History, the Nation, and Religion: The Transformations of the Dutch Religious Past"; Partha Chatterjee, "On Religious and Linguistic Nationalisms: The Second Partition of Bengal"; Barbara D Metcalf, "Nationalism, Modernity, and Muslim Identity in India before 1947"; Harry Harootunian, "Memory, Mourning, and National Morality: Yasukuni Shrine and the Reunion of State and Religion in Postwar Japan"; Frans Groot, "Papist and Beggars: National Festivals and Nation Building in the Netherlands during the Nineteenth Century"; Talal Asad, "Religion, Nation-State, Secularism"; Benedict R Anderson, "The Goodness of Nations".

Antologin tar upp tre huvudteman, nämligen religionens betydelse för den moderna nationalismen, sekulariseringsproblematiken och konstruktionen av det nationella minnet. Flera av författarna använder en komparativ metod genom att jämföra Europa och Asien. En gemensam utgångspunkt är att religion och nationalism är föränderliga fenomen som ömsesidigt påverkar varandra och tillsammans formar värderingar och etiska normer. De gängse sekulariseringsteorierna bortser från det faktum att de moderna västliga ideologierna, vilka ligger till grund för dessa teorier, bygger på föreställningar som formats av den kristna religionen. Författarna vill med andra ord fästa uppmärksamheten på faran att använda den nutida västliga förståelsen av religion som en universell kategori och visa på den mångfald av ofta motstridiga utvecklingslinjer som skapat de moderna nationalstaterna. Man kritiserar Gellners moderniseringsteorier, Clifford Geertz ahistoriska definition av religion och Jürgen Habermas teorier om borgerlig offentlighet, som man menar helt bortser från den äldre, på religiös grund organiserade offentligheten.

Antropologen Talad Asad tar upp sekulariseringsproblematiken. Religionen har, konstaterar han, spelat en central roll för skapandet av den nationella identiteten inte bara i Europa utan också i exempelvis USA, arabvärlden och Israel. Han vänder sig mot den av många moderniseringsteoretiker företrädda uppfattningen att modernitet skulle förutsätta att religionen upphör att spela en politisk roll. Man bör, menar han, tvärtom betrakta den politiserade religionen som en frukt av moderniteten. I en intressant diskussion, med avstamp i den tyske statsrättsteoretikern Carl Schmitts teorier om den moderna statsrättsteoris teologiska rötter, framhåller Asad de moderna religiösa rörelsernas betydelse för den moderna samhällsutvecklingen. Så bidrog, om än mot sin intention, såväl de brittiska traktarianerna som de katolska ultramontanerna i Italien och Frankrike till att bryta sönder den post-reformatoriska alliansen mellan kyrka och stat och därmed till en förstärkning av det civila samhället. Det var just uppkomsten av ett civilt samhälle som gjorde det möjligt för statsmakten att omdefiniera och sedan inskränka kyrkans verksamhetsområde. I arabvärlden har de islamistiska väckelserörelserna haft samma moderniserande effekt. Enligt Asad håller de moderna sekulariseringsteorierna inte streck, och han efterlyser en historisering och en verklighetsanpassning av begrepp som religion, politik och modernitet.

I sin uppsats om religion, nation och imperium i det viktorska England och det brittiska Indien visar religionsvetaren Peter van der Veer att religionen spelat en central roll i konstruktionen både av den brittiska och den in-

diska nationalstaten. Storbritannien med sin statskyrka och av protestantiskt tankegods präglade nationella identitet var inget sekulärt samhälle, och den brittiska reformpolitik som bedrevs i Indien vilade på kristen värdegrund. Den brittiska politiken var alltså lika mycket bestämd av religion som den hindunationalistiska indiska, och i båda fallen tjänade religionen syftet att framhålla den egna nationens överlägsenhet. Religionens betydelse för formandet av den moderna brittiska identiteten framhålls också av kyrkohistorikern Hugh McLeod. Fram till mitten av 1800-talet utgjorde det protestantiska arvet och motsättningen till det katolska en viktig faktor härvidlag. Därefter kom den protestantiska konfessionalismen långsamt att ersättas av en mer pluralistisk kristendomsförståelse samtidigt som rastanken fick allt större genomslagskraft. Detta betonas även av Susan Bayly, som i sin uppsats visar på parallellerna mellan den brittiska och den indiska utvecklingen på detta område.

Men det var inte bara majoritetsreligionerna som fungerade som viktiga identitetskapande faktorer i den moderna nationaliseringsprocessen. Också företrädarna för minoritetsreligionerna gjorde anspråk på att representera nationen och formade motidentiteter på religiös grund. I en tidigare antologi som Veer utgivit ges intressanta exempel på hur den brittiska katolicismen och den indiska buddismen kunde användas för att skapa sådana motidentiteter på nationell grund,³ och i den här aktuella boken visar religionsvetaren Peter van der Rooden och historikern Frans Groot på liknande fenomen i Holland. Hade den holländska nationen tidigare identifierats med den maktägande folkgruppens reformerta kyrkotradition, så kom den från slutet av århundradet att sammankopplas med tre separata konfessionella och ideologiska kulturer, nämligen den kalvinistiska, den katolska och den borgerligt liberala. Varje kultur formade sitt särsamhälle inom ramen för den större nationella gemenskapen. Här spelade historieskrivningen, skolan och de nationella jubileerna en viktig roll. Antologin avslutas med en uppsats av Benedict Anderson som lyfter fram de religiöst färgade minnesprocessernas betydelse i den nationella identitetsbildningsprocessen.

Dessa faktorer tas också upp av kyrkovetaren Kjell Blücker i avhandlingen *The Church as Nation*. Syftet är här att studera sambandet mellan ecklesiologi (kyrkosyn) och nationalism först på en teoretisk nivå och sedan

3. Gauri Viswanathan, "Religious Conversion and the Politics of Dissent" i Peter van der Veer (ed), *Conversion to Modernities: The Globalization of Christianity*, New York 1996, s 89–98. Detta är också temat för mitt eget pågående arbete om katolicismen som motkultur i det moderna Norden.

konkret med fokus på Svenska kyrkan i början av 1900-talet. En övergripande fråga är hur nationell ecklesiologi och ecklesiologisk nationalism speglades i kyrklig praxis och historiografi. Blückerter inleder med en omfattande genomgång av teoribildningen runt nationer och nationalism, där han riktar viss kritik bl a mot Gellner och Hobsbawm, och presenterar sedan en rad ecklesiologiska modeller med utgångspunkt från tyska, franska, anglosachsiska och nordiska arbeten. Han visar här både på nationsbegreppets föränderlighet och på ecklesiologins bindning till konfession och beroende av ideologiskt bestämda idealbilder av kyrkan. De europeiska staternas avkonfessionalisering under 1800-talet ledde på protestantiskt håll till en strävan att återställa den förlorade enheten med hjälp av en nationellt färgad ecklesiologi, där man underströk sambandet mellan den etablerade kyrkan och nationen.

Blückerter visar skickligt hur denna strävan tog sig uttryck i Svenska kyrkan, inte minst då inom kyrkohistorieskrivningen, där perspektivet försköts från en statscentrerad patriotism till en klart nationalistisk diskurs. Som exempel på denna nationalistiska kyrkohistorieskrivning nämner han Johan Alfred Eklund, författaren till unglyrkorörelsens kända kampsång "Fädernas kyrka", och den lundensiske kyrkohistorikern Hjalmar Holmqvist. Båda hade en konfessionell protestantisk utgångspunkt och båda betecknade Gustaf II Adolfs regeringstid som den svenska historiens höjdpunkt. Men medan nationalismen hos Eklund är klart profilerad har den hos Holmqvist antagit formen av vad Blückerter i anknytning till Michael Billig kallar "banal nationalism", det vill säga en oreflekterad vardagsnationalism. Blückerter tar också upp de religiösa minoriteternas försök att utifrån sina respektive religiösa traditioner skapa motidentiteter på nationell grund. Här får baptistledaren Nils Johan Nordström och katoliken Bernt David Assarsson tjäna som exempel. Men i deras diskurs modifierades det nationella perspektivet av det konfessionsbundna internationella, och i Assarssons fall fick den storsvenska nationalismen vika för skandinavism och regionalism.

Även den ekumeniskt och internationellt orienterade Nathan Söderbloms förkunelse, som Blückerter granskar utifrån ett antal uppsatser, hade starka nationalistiska inslag. Söderbloms ekumeniska idé utgår från nationalkyrkoprincipen, och den enade kristenhet han eftersträfvade byggde på samverkan mellan nationalkyrkor, inte på en gemensam övernationell kyrkostruktur. Blückerter visar också hur rasistiska idéer lyser igenom både i Söderbloms och Eklunds texter. Den germanska evangelisk-lutherska religionen i allmänhet och dess svenska gren i synnerhet ses som den högsta formen av kristen-

dom. Den idé om den egna nationen som ett utvalt Guds folk, som enligt Veer, McLeod och andra forskare var så utpräglad i England vid denna tid, förfäktades också av Svenska kyrkans ledande företrädare. Nationalismen fungerade som en slags superideologi, som ingen kunde bortse ifrån och som kyrkliga företrädare använde sig av i sin strävan att återställa den enhet mellan kyrka och folk som tidens sekularisering, pluralisering och individualisering brutit sönder. Svenska kyrkan och dess ledande företrädare spelade med andra ord en central roll i konstruktionen och upprätthållandet av den nationalistiska diskursen i det tidiga 1900-talets Sverige.

I sin välskrivna och gedigna avhandling tar Blückerter också upp frågan om kvinnornas plats i den nationella konstruktionen. Kvinnorna fanns, konstaterar han, hela tiden med, men inte på samma villkor som männen. Detta tema behandlas utförligt i antologin *Gender and Vocation*, vars syfte är att diskutera kvinnor och religion i det protestantiska Norden 1830–1930.⁴ Någon anknytning till forskningen om nationalismen görs inte, men den nationella diskursen är ändå närvarande. Utgångspunkten för antologin är den debatt om kvinnohistorikernas religionsblindhet som Inger Hammar initierat. I en uppsats om kallelse, genus och emancipation upprepar Hammar den centrala tesen i sin doktorsavhandling, nämligen att den lutherska kallelseläran band kvinnorna till make och hushåll och att den svenska kvinnoörelsens pionjärer legitimerade sina krav på att få tillträde till den offentliga sfären genom att utvidga hushållsbegreppet och genom att ifrågasätta den traditionella evangelisk-lutherska bibeltolkningstraditionen. Här är det intressant att konstatera att dessa kristna kvinnoörelser förordade en samhällskonstruktion som öppnade yrkeskarriären för den ogifta men inte för den gifta kvinnan. Yrkeskarriär och familj betraktades alltså som oförenliga för kvinnans del. Det är, som nyare forskning har visat, detta genuskoncept som slog igenom ute i Europa, medan de nordiska länderna valt att gå en annan väg. Man ställer sig frågan om detta kanske beror på att det borgerliga skiktet var så tunt i de nordiska länderna under det moderna samhällets formationsperiod. Men den problematiken tas inte upp i den här aktuella antologin.

4. Inger Hammar, "From Fredrika Bremer to Ellen Key: Calling, Gender and Emancipation Debate in Sweden, c. 1830–1900"; Bjørg Seland, "Called by the Lord – Women's Place in the Norwegian Missionary Movement"; Pirjo Markkola "The Calling of Women: Gender, Religion and Social reform in Finland, 1860–1920"; Karin Lützen, "The Cult of Domesticity in Danish Women's Philanthropy, 1870–1920"; Inga Huld Hakonardottir, "Philanthropy, Politics, Religion and Women in Iceland before the Modern Welfare System, 1895–1935".

Filantropins och den kristna missionens betydelse för de borgerliga kvinnornas emancipationssträvanden behandlas desto utförligare. Inga Huld Hakonardottir skildrar vilka uttryck dessa strävanden tog sig på Island. Här spelade kampen för ett nationellt sjukhus en central roll. Karin Lützen belyser med exempel från Köpenhamn den betydelse hushållsideologin och kulturen av hemmet hade inom den filantropiska rörelsen i Danmark. Det var inom hemmets och den utvidgade hushållssfärens ramar som den borgerliga kvinnan hade att organisera sin verksamhet. Att vistas ute bland allmänheten ansågs, framhåller Lützen, opassande och tolkades närmast som en sexuell inbit. De borgerliga kvinnornas kamp för en moralisk reform och en avsexualiserad offentlig sfär skall alltså ses mot denna bakgrund. Men att detta problem endast gällde ett litet överskikt av borgerliga kvinnor, och att förvärvsfrekvensen bland andra grupper av kvinnor var förhållandevis hög i Köpenhamn,⁵ nämner inte Lützen. Hon tar emellertid upp de ansträngningar som de kristna medelklasskvinnorna gjorde för att organisera fritidsverksamhet för ensamstående arbetarkvinnor för att förhindra att de drogs in i dåligt sällskap.

Hushållsideologins starka ställning betonas också av Pirjo Markkola och Bjørg Seland, vilka undersökt genusrelationerna i Finland respektive Norge. Markkola visar hur de finska kvinnorna genom att grunda barnhem, hem för fallna kvinnor och diakonissanstalter vidgade sitt sociala aktionsfält utan att öppet ifrågasätta det rådande normsystemet. Liknande mönster finner vi i Norge. Seland fäster här särskilt uppmärksamheten på de kvinnor som intog formella och informella elitpositioner inom väckelse- och missionsrörelsen och som, trots att de i teorin bejakade den gällande genusordningen, i praktiken ändå kom att bryta mot den. Man skulle här kunna tala om en antimodern modernism, där strävan är att bevara det vedertagna men där de metoder som används på sikt för utvecklingen i rakt motsatt riktning. Detta gäller för övrigt inte bara kvinnorna utan de religiösa väckelserörelserna i stort runt om i Europa – de konservativa evangelikalerna, de antimodernistiska katolska ultramontanerna och politiskt konservativa protestantiska kyrkomän som Eklund och Söderblom, för att inte tala om utomeuropeiska religiösa strömningarna som hindunationalism och islamistiska väckelserörelser.

Sammanfattningsvis kan man säga att de fyra här presenterade böckerna kompletterar varandra, och tillsammans ger de en bra överblick över forskningen om nationalism, religion och genus i konstruktionen av det moderna.

5. Birgitte Possing, *Viljens styrke, Nathalie Zahle. En biografi om dannelse, køn og maktfuldkommenhed*, København 1992, s 173–179.

Vad man kan önska är att den nordiska nationalismforskningen övervinner sin genus- och religionsblindhet och att den modernhistoriska "religiöst väckta" nordiska kvinnoforskningen inarbetar nationaliseringsproblematiken i sina analyser. Här har Kjell Blücker med sin mönstergilla doktorsavhandling föregått med gott exempel genom att integrera alla dessa nya perspektiv till en helhet, även om man kunde ha önskat att kvinnorna fått ett något större utrymme i hans resonemang.